

Teabevabadus ja eraelu kaitse

■ ...ehk juurdepääsupiirangud olid arhivaalidele jutuks 10. detsembril Ajalooarhiivis. Seminar oli mõeldud Eesti Teadusfondi samateemalise grandiprojekti vahetulemuste hääletoruks. Lõplikud tulemused ilmutatakse 2005. aastal.

Õigemini oli toru mõlemalt poolt avatud, sest projektis osalenud Priit Pirsko, Tõnu Tannberg, Birgit Kibal ja Jaak Valge ootasid vastukaja seminaril osalejatelt. Seda vastastikust sarvehüüdmist reguleeris ehk seminari juhataja oli Andres Langemets. Andmekaitse Inspeksiooni esindajaid seminarile ei kutsutud. Sedamoodi sooviti tagada probleemiasetuse akadeemilisus ja keskendada see skaalale arhivaarid-ajaloolased. Nii oligi osalisi kolmekümne ringis, arhivaarid ja ajaloolased, puha omad poisid ja tüdrukud.

Seda asjakohaselt. Kui hindamine ja säilitamine on valdkonnad, kus ajaloolaste ja arhivaaride huvidel on küll tugev kokkupuutepind, ent ajanihkes, nii et tänase arhivaari otsus määrab ära ajaloolase võimalused põlvkondade jagu hiljem, siis juurdepääsu küsimuses on huvide puude reaalasjas. Kui arhivaalile ei ole juurdepääsu, näib olukord olevat hullem kui siis, kui seda dokumenti üldse poleks. Sest mis võiks olla veel ebaloomulikum kui see, et uurimisprobleemile lahendust pakkuv info on olemas, kuid bürokraat ütleb, et, palun väga, 110 aasta pärast. Ent teisalt ei meeldiks kellelegi, kui võõrad meie isiklikes asjades soriks.

Seminari teemad venitati üle probleemiringi laiali erinevaid juhuseid käsitledes. Priit Pirsko kõneles juurdepääsust arhivaalidele Eesti NSV-s. Ei ole teada, kas riigiarhivaar otsustas end nimme vastandada valitsevale sovetinostalgiale või oli tal lihtsalt paha tuju, aga sellest õndsast sovetiajast ta midagi arhiivinduslikult kiiduvärset küll ei leidnud. Tõsi, välistada ei tuleks, et seal tõesti midagi sellist polnudki. Riigiarhivaar, kes muu hulgas on ka Tartu Ülikooli Arhiivinduse õppetooli külalisprofessor, leidis, et ENSV-aegsed juurdepääsupiirangud tulenevad kogu

sovetiaegse arhiivinduse õiguslik-teoreetilisest olemusest, mis seisnes täitevvõimu absoluutses kontrollis arhiivinduse üle, ideoloogiasse uppunud arhiiviteoorias ning (üle)tsentraliseerituses. Arhivaalide kasutamine kodanike poolt polnud üldine reegel, vaid erand. Juurdepääsupiirangud olid üldised ja õigem oleks Pirsko väite kohaselt rääkida juurdepääsujuhtudest, sest need hõlmasid ühiskonna vähemust. Rääkimata erifondide süsteemist. Kuigi 1950. aastate teisel poolel juurdepääs oluliselt avarus, oli veel 1987. aastal, kui “lahtisalastamist” alustati, ainuüksi Riigiarhiivis 664 salajast fondi ehk tervelt 16% arhiivi mahust. Lisaks kohaldati 8%-le üldfondi arhivaalidest erinevaid kasutuspiiranguid. Samal ajal ei kujutanud aga tänapäeva arhiivinduse juurdepääsuteema number üks – isikuandmete kaitse – professori sõnul mingit probleemi. Eeskirjadest selgub, et isikuandmete teatud delikaatsus oli siiski põhimõtteliselt võimalik, kuid vaid elusolevate isikute puhul. Paradoksaalne on aga asjaolu, et kõige raskem oli uurijal jõuda just Nõukogude ühiskonna enda alusdokumentideni – Eestimaa KP arhiivi, sest see eeldas lisaks partei liikmepiletile ka luba EKP Keskkomiteelt ning Eesti NSV RJK kooskõlastust. Nagu Pirsko resümeeris: “Paranoilises ühiskonnas kipub aegajalt mõistuspärane muutuma mõistusevastaseks ja paradoksid teisenema loogikaks.”

Tõnu Tannberg analüüsis oma ettekandes juurdepääsupiiranguid Venemaal, keskendudes aastatele 1988–2004. Vastav teema on oluline nii arhiiviteoreetiliselt kui ka uurimispraktiliselt. Tõenäoliselt peituvad viimase sajandi maailma ajaloo sensatsioonilisemad dokumendid just Venemaa arhiivides.

Tõnu Tannberg leidis Vene arhiivinduse iseloomustamiseks tunnustavaid sõnu vähe. Ta toonitas, et Venemaa arhiivisüsteem on alati olnud väga selgelt seotud poliitilise võimuga. Tänapäeva Venemaa arhiivindusliku arengu periodiseeris Tannberg neljaks. Aastatel 1988–1991 tõstatus avalikkuse survel juurdepääsu problemaatika ja algas parteidokumentide lahtisalastamine. Arhiividokumente asuti publitseerima, asutati palju spetsiaalseid sariväljaandeid ning eriajakirju. Ühtlasi toimus ka arhiivide staatuse tõus ühiskonnas, kasvas arhiivikasutajate arv. Järgmisel perioodil, aastatel 1991–1993 lülitati ka parteiarhiivid riiklikku arhiivisüsteemi, võeti vastu arhiivinduse aluseadused ja teised õigusaktid, seejuures fikseeriti ka juurdepääsu põhimõtted. Jätkus lahtisalastamine, mis omandas massilise iseloomu. Ka arhiivikasutajate arvu kasv jätkus, kuid toimus ka arhiivinduslik “äritegevus”, mis

seisnes tasu eest dokumentide otsimises või üldse uurimistegevusele kaasa aitamises arhiivaride poolt, tihti kõigkvõimalike ühisprojektide kujul Lääne uurimisinstitutsioonidega. See oli ühtlasi ilmselt ka kõige vabam periood Venemaa arhiivinduses. Kuid nagu Venemaal ikka, tähendas vabadus anarhiat.

Järgmisel perioodil, aastail 1993–1996 sai anarhia emaks, s. t. sünnitas korra. Võeti vastu riigisaladuse seadus ning täienes ka arhiivinduslik õigusruum. Kuid ühtlasi kitsenes juurdepääs taas. Arhiivides kasvas ametkondade mõju, kasutajate arv vähenes. Dokumentide publitseerimine siiski jätkus. Viimasel perioodil, alates 1996. aastast on ametkondade mõju jätkuvalt kasvanud, lahtisalastamine on lõpetatud ning osalt on arhivaale taassalastatud. Teatmestud on siiski täienenud ning arhiividokumentide publitseerimine jätkunud. Oma ettekande lõpus tõstatas Tannberg küsimuse juurdepääsmatuse võidulepääsust Venemaal.

Nii võiksid Kaur Kender ja Ain Seppik Tannbergi tõsimeelselt süüdistada russofoobias või kompleksides. Tõepoolest, Venemaa raske mineviku (mongoli-tatari ike) jättis Tannberg mainimata. Andres Langemetsa küsimusele, kuidas Venemaa arhiivides töötada on, vastas Tannberg, et nii nagu Priit Pirsko kirjeldas – nagu sovetiajal. Allakirjutanu küsimusele eraelu kaitsest vastas Tannberg, et viimases seaduses on see fikseeritud 75-aastase piiranguga dokumendi tekkest, aga samas lisas oma kogemuste põhjal, et toimikuid, kus sees isiklikke andmeid, lihtsalt ei anta kätte, ja kõik. Tiit Arumäe küsimusele, kas taassalastamine toimus mingi avaliku õigusakti alusel, vastas Tannberg eitavalt.

Jätkas Birgit Kibal, kes rääkis juurdepääsukitsendustest tänapäeva Euroopa riikides. Etteruttavalt tuleb öelda, et ega sealgi midagi kiiduväärset ole. Kibali ettekanne põhines käesoleval aastal grandiprojektina läbi viidud küsitlusele Euroopa riikide arhiivides. Vältimaks formaalseid vastuseid, *à la* “vastavalt seadusele...”, missuguseid küsitlusi on ka varem teiste riikide poolt läbi viidud, küsiti konkreetseid küsimusi. Näiteks, kas on olemas juurdepääs keskpanga osakondade 1985. aasta aruandele, kas saab vaadata lahutuste kohtutoimikuid aastast 1975, kas uurijad saavad tutvuda 20. sajandi esimesest kolmandikust pärinevate haiguslugude ja rahvaloenduste materjalidega. Kibal esitas vastused 3D ringdiagrammidena, mis said edasises diskussioonis “Birgiti pirukate” nime. “Pirukad” ei olnud nad mitte küsijate

rumaluse, vaid mõnede pealiskaudsete vastuste tõttu. Pirsko juhtis tähelepanu asjaolule, et näiteks Leedu, Läti ja Ukraina keskarhiivid vastasid, et nad piiravad juurdepääsu kaitseministeeriumi 1952. aasta dokumentidele, ehkki teadaolevalt 1952. aastal Leedus, Lätis ja Ukrainas kaitseministeeriume lihtsalt ei olnud. Selgusid ka mõned põhimõttelised erinevused lähenemisviisis. Näiteks loeb rida Euroopa riike isikuandmete kaitset seotuks isiku elueaga, teised aga lähtuvad dokumendi tekkeajast. Nii mõneski vastuses öeldi selgelt, et kuigi seaduse järgi kehtib teatud dokumendile kindel piiranguaeg, tuleb praktikas ette erandite võimaldamist. Erandkorras juurdepääsu võimaldamine on reegel.

Nii leidis tõestust üks grandiprojekti tööhüpoteese – Euroopa Liidu riikides on juurdepääsu-alased regulatsioonid vaatamata ühistele põhimõtetele väga halvasti standardiseeritud. Enamgi veel – üllatavalt selgus, et vastajad (kelleks olid konkreetset uurijaid teenindavad ametnikud) ei teadnud mõnikord ka ise, millele ja missugusel alusel nad juurdepääsu piiravad. Uuringu seisukohalt ei olnud siiski tegemist “valede vastustega”, sest reaalselt situatsiooni just uuritigi. Keegi mainis selle peale, et ega Eesti Vabariigi Rahvusarhiivistki oluliselt terasemaid vastuseid oleks saadud. Oleneb, kes vastanuks.

Lõpuks rääkis allakirjutanu juurdepääsupiirangute ajaloolisest kujunemisest antiikajast tänapäevani, käsitledes mõjuteguritena ühiskonna tõekspidamiste muutumist ja ajalookirjutuse metodoloogia suundumusi. Kui eelkõnelejad olid jõudnud järeldusele, et juurdepääsupiirangute alal olid asjad halvad ENSV-s, on Venemaal tänapäeval ning ka Euroopa Liidu riikides, siis allakirjutanu üritas tõestada, et allamäge ei triivi mitte ainult arhiivimaailm, vaid kogu õhtumaine ühiskond. Vähemalt viimase veerandsaja aasta vältel. Ehkki veel pärast Teist maailmasõda paistis asi lootusrikas. Läänelikud ühiskonnad demokratiseerusid, elatustaseme-vahede käärid nii läänelike ühiskondade sees kui ka jõukate ja vaeste riikide vahel vähenesid. Ajaloo uurimisvaldkond laienes järsult. Oluliseks muutusid ka seni vähemtähtsaks peetud allikad. Arhiivide kliendina hakati käsitlema ka nn. tavakodanikke. Seega oli olukord arhiivide avamiseks erakordselt soodus. Sellel perioodil kehtestati täpsemad regulatsioonid ja lühendati ooteperioodi. Kujunes eraelu kaitse mõiste.

Uue perioodina juurdepääsupiirangute kujunemises võib aga käsitleda aega alates 1980.

aastatest. Muutused puudutasid eelkõige eraelu kaitset. See ei saanud alguse arhiivisfäärist. Ent ühiskonna jaoks muutus privaatsus üha olulisemaks, kuna individualism tugevnes järsult. Domineerima hakkas neoliberalistlik, tarbijalik ideoloogia. Maailma riikide majandus- ja ka sotsiaalne areng lahkes uuesti – lõhe jõukate riikide ja vaeste riikide vahel ning ka jõukate riikide rikaste ja vaeste elanike vahel hakkas uuesti kasvama. Suurenas religioossus, või vähemalt hakkas levima neomüstitsism. Viimase USA valimiskampaania ajal George W. Bushi väljendatud mõte – Iraagis tuli hakata sõdima, kuna Jumal ilmutas temale, et vabadust on vaja – oleks 1960. aastatel tundunud keskajast pärit anakronismina.

Individualismi kasvu ja progressi usus pettumise üks väljundeid oli ka eraelu kaitse. Kui oleme tunnistanud, et inimkond ei tsiviliseeru, siis tuleb “kanakarja kambaka” vältimiseks varjata omapära. Selle privaatsuse kaitse vajaduse muutis eriti teravaks infotehnoloogia areng.

Ka ajaloo uurimises toimus muutus. Üha suurem osa ajalookirjandusest muutus koos piiramatult relativismi uue pealetungiga meelelahutus- või ideoloogiatööstuseks. Relativismi pealetungi laienedes muutusid arhiividokumentid vähetähtsaks, muinasjutude kirjutamist arhiividokumentid ju pigem segavad.

Isiku privaatsust puudutavad regulatsioonid on arhiivivälises sfääris muutunud järjest jäigemaks. Delikaatseteks isikuandmeteks loetakse poliitilisi vaateid, usulisi ja maailmavaatelisi veendumusi, etnilist päritolu ja rassilist kuuluvust kirjeldavaid andmeid. Privaatsusregulatsioonide laia tõlgendamise korral arhiivides tuleks viimase sajandi ajaloo uurimine ära lõpetada.

On selge, et eelolevate aastate juurdepääsupiirangute raskuspunkt koondub isiku privaatsuse kaitsele. Selge suundumus on selle eraeluliseks peetava sfääri mõiste laienemine. Arhiividesse on vastavad regulatsioonid jõudnud teatava ajanihkega ja neid on rakendatud Lääne arhiivides senini suhteliselt mõistlikult, näiteks ei ole keelustatud juurdepääsu teabele, kus sisalduvad andmed ajalooliste isikute poliitiliste veendumuste või ka eraelu kohta, ehkki ajaliselt võiksid nad käia vastavate piirangute alla. Ent seniste suundumuste jätkumisel muutuvad kitsendused kahtlemata rangemaks.

Seega on põhiküsimuseks see, kuhu kalduvad ühiskonna hoiakud. Kõneleja arvates sõltub see suuresti käimasoleva ususõjaga seotud protsessidest. Elanikkonna suurem jälgimisvajadus

“terrorismivastase” võitluse instrumendina võib privaatsusmõiste pea peale pöörata, seega pole välistatud, et hakkavad toimuma senisele vastassuunalised muutused. Igatahes teeks arhiivimaailm õigesti, kui jääks jätkuvalt konservatiivseks.

Üritades vastata küsimusele, kas juurdepääs minevikule on muutunud vabamaks, leidis kõneleja, et juurdepääsupiirangud riigi huvide kaitsest motiveerituna on lõdvenenud alati pärast poliitilisi vapustusi – pärast Prantsuse revolutsiooni, Esimest ja Teist maailmasõda, viimati pärast idabloki kokkuvarisemist. Mõne aja pärast on liberaliseerumine aga peatunud. Nii ka nüüd. Vene arhiivid hakkasid sulguma 1990. aastate keskpaiku. Teine juurdepääsupiirangute liik, mis baseerub eraelu kaitsele, on aga alates 1980. aastatest arhiivide praktikas järjest tugevnenud. Seega oli kõige vabam mineviku uurimise võimalus 1990. aastate keskpaigas. See oleks siis klassikaline, vanamoodne vastus. Postmodernistlik vastus oleks aga selline, et ajaloo uurimine ei ole kunagi olnud nii vaba – seda nii teemades, allikakäsitluses kui ka järeldustes; ajalookirjandus või ajaloomedia on nii vaba, et teda ei kitsenda isegi tõe saavutamise nõue.

Ilmselt tekitas selline järeldus kuulajateski sedavõrd tugeva masenduse, et ettekandjale ei esitatud mingeid küsimusi. Ülddiskussioon siiski tekkis. Tiit Arumäed külastas mõte, et uurijatele võiks juurdepääsu lubada tingimusel, et nad saadud teavet ei avalda. Valge soovitas mingi vanema Euroopa Liidu riigi vastavatest regulatsioonidest Eestile “copy-paste” teha ja Andmekaitse Inspeksioonile öelda, et näete – Rootsis on just nii. Eestlasele ja bürokraadile on just “välismaa” tihti kõige kangem argument. Saati siis veel eestlasest bürokraadile.

Toivo Jullinen rääkis regulatsioonide toimimisest üldiselt ja Indrek Jürjo avaldas kartust ajaloo uurimise saatuse üle. Veel esitati mõni kommentaar ja segaseid küsimusi, millele grandiprojekti liikmed midagi mõistlikku vastata ei suutnud. Kokkuvõttes jäi seminarist mulje, et tuleviku ajaloolast võib arhiivis oodata üpris õudne juurdepääsurežiim.

Jaak Valge